ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

SUN'IY INTELLEKT BILAN BOG'LIQ JINOYATLARNING NAZARIY-HUQUQIY JIHATLARI

Xailov Saidakbar Muratovich
Davlat boshqaruvi huquqi (70420106)
magistratura yo'nalishi talabasi
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20523643

Annotatsiya. Maqolada sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari bilan bog'liq jinoyatlarning nazariy-huquqiy jihatlari kompleks tarzda tahlil qilinadi. Muallif bunday jinoyatlarning tushunchasi va o' ziga xos belgilarini ochib berib, ularning huquqiy tabiatiga ko'ra tasniflanishini taklif etadi: sun'iy intellekt jinoyat quroli sifatida, jinoyat obyekti (nishoni) sifatida va zarar manbai sifatida. Shuningdek, jinoyat tarkibining an'anaviy unsurlari — obyekt, obyektiv tomon, subyekt va subyektiv tomon — SI sharoitida qanday o'zgarishlarga uchrashi ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida milliy jinoyat qonunchiligini raqamli davr talablariga moslashtirish bo'yicha nazariy xulosalar shakllantirilgan.
Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, jinoyat huquqi, jinoyat tarkibi, raqamli jinoyatlar, jinoyat quroli, kiberxavfsizlik, huquqiy tartibga solish, jinoyat obyekti.

Insoniyat raqamli taraqqiyotning shu qadar tezko0072 bosqichiga kirdiki, sun'iy intellekt endilikda ilmiy fantastika emas, balki kundalik voqelikning bir qismiga aylandi. Tibbiyot, transport, moliya, davlat boshqaruvi va xavfsizlik sohalarida mustaqil qaror qabul qiluvchi tizimlar keng joriy etilmoqda. Ammo har qanday kuchli texnologiya kabi sun'iy intellekt ham ikki tomonlama tabiatga ega: u jamiyat manfaati uchun ham, qonunga zid maqsadlarda ham foydalanilishi mumkin. Aynan shu vaziyat jinoyat huquqi fani oldiga butunlay yangi nazariy va amaliy savollarni qo'ymoqda.

Sun'iy intellekt bilan bog'liq jinoyatlar o'zining murakkabligi, transmilliy xususiyati va an'anaviy huquqiy tushunchalarga to'liq sig'masligi bilan ajralib turadi. Mavjud jinoyat qonunchiligi insonni — ongli va irodali shaxsni — jinoyatning asosiy ishtirokchisi deb biluvchi klassik nazariya asosida shakllangan. Sun'iy intellekt esa qaror qabul qilish jarayoniga aralashib, bu nazariyani sinovdan o'tkazadi. Shu bois mazkur sohani nazariy-huquqiy jihatdan tizimli tahlil qilish, tegishli tushunchalarni aniqlashtirish va jinoyatlarning tasnifini ishlab chiqish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ushbu maqolaning maqsadi sun'iy intellekt bilan bog'liq jinoyatlarning huquqiy tabiati, tushunchasi, belgilari va tasnifini nazariy jihatdan asoslash hamda ularning jinoyat tarkibi unsurlariga ta'sirini ko'rsatishdan iborat. Tadqiqotda sohaviy ilmiy adabiyotlar va xorijiy tajriba qiyosiy-huquqiy usul yordamida tahlil qilinadi.

Sun'iy intellekt bilan bog'liq jinoyat deganda, eng umumiy ma'noda, sun'iy intellekt texnologiyalari ishtirokida — uning yordamida, unga qarshi yoki uning avtonom faoliyati natijasida — sodir etiladigan ijtimoiy xavfli qilmishni tushunish mumkin. Bunday jinoyatlar mazmunan kompyuter jinoyatlari va kibersohadagi huquqbuzarliklar bilan chambarchas bog'liq, biroq ulardan jiddiy farq qiladi: oddiy kompyuter dasturidan farqli o'laroq, sun'iy intellekt qisman yoki to'liq mustaqil qaror qabul qilish, o'rganish va o'z xulqini o'zgartirish qobiliyatiga ega.

Aynan shu mustaqillik darajasi mazkur jinoyatlarning birinchi o'ziga xos belgisini belgilaydi inson irodasi bilan jinoiy natija o'rtasidagi bevosita bog'lanishning susayishi. An'anaviy jinoyatda inson harakati va oqibat o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri sababiy bog'lanish mavjud bo'ladi. Sun'iy intellekt esa bu zanjirga oraliq, kamroq nazorat qilinadigan bo'g'in sifatida kiradi va sababiyatni murakkablashtiradi.

Ikkinchi belgi – texnologik murakkablik va «qora quti» effekti. Zamonaviy neyron tarmoqlar o'z qarorlarining mantig'ini tushuntirib bera olmaydigan tarzda ishlaydi, bu esa jinoyatni ochish, dalillarni to'plash va aybdorni aniqlashda jiddiy qiyinchilik tug'diradi. Uchinchi belgi – transmilliylik: SI tizimlari va ular orqali sodir etiladigan jinoyatlar davlat chegaralarini bilmaydi, bu esa yurisdiksiya va xalqaro hamkorlik masalalarini keskinlashtiradi. To'rtinchi belgi — yuqori potensial zarar: avtonom transport, tibbiy tizimlar yoki kritik infratuzilmadagi xato yoki suiiste'mol ko'plab insonlar hayoti va xavfsizligiga tahdid soladi.

Mazkur jinoyatlarni nazariy jihatdan tushunish uchun ularni sun’iy intellektning jinoyatdagi roliga ko‘ra tasniflash maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashuv jinoyat tarkibini to‘g‘ri aniqlash va javobgarlik masalasini hal qilishda asos bo‘lib xizmat qiladi.

Birinchi guruh — sun’iy intellekt jinoyat quroli yoki vositasi sifatida ishtirok etadigan jinoyatlar. Bu eng keng tarqalgan va amalda eng dolzarb toifa. Bunda inson o‘z jinoiy maqsadiga erishish uchun sun’iy intellektdan ataylab foydalanadi: deepfake texnologiyasi yordamida tovlamachilik yoki tuhmat qilish, ovozni soxtalashtirish orqali firibgarlik, avtomatlashtirilgan kiberhujumlar uyushtirish, zararli dasturlarni sun’iy intellekt yordamida takomillashtirish yoki noqonuniy kuzatuv olib borish shular jumlasidandir. Bu holatda jinoyat subyekti aniq — bu texnologiyadan foydalangan inson, sun’iy intellekt esa faqat jinoyatni sodir etish vositasi hisoblanadi.

Ikkinchi guruh — sun’iy intellekt tizimining o‘zi jinoyat obyekti (nishoni) bo‘lgan jinoyatlar. Bunda jinoiy ta’sir aynan SI tizimiga qaratiladi: tizimga noqonuniy kirish, uning algoritmini buzish, o‘rgatuvchi ma’lumotlarni qasddan buzib ko‘rsatish (data poisoning), modelni o‘g‘irlash yoki uning ishini izdan chiqarish. Masalan, avtonom avtomobil boshqaruv tizimiga aralashish yoki tibbiy tashxis algoritmini buzish o‘ta xavfli oqibatlarga olib kelishi mumkin. Bunday jinoyatlar mohiyatan axborot xavfsizligiga qarshi qaratilgan bo‘lib, jamoat xavfsizligiga jiddiy tahdid soladi.

Uchinchi guruh — sun’iy intellektning avtonom faoliyati natijasida yuzaga keladigan zararli oqibatlar. Bu eng murakkab va nazariy jihatdan eng bahsli toifa. Bunda hech kim ataylab jinoyat sodir etishni maqsad qilmaydi, biroq tizim mustaqil ravishda zararli qaror qabul qiladi: avtonom transport piyodani urib yuboradi yoki savdo algoritmi bozorni izdan chiqaradi. Aynan shu toifada jinoyatning subyektiv tomoni — ayb masalasi eng o‘tkir tarzda namoyon bo‘ladi, chunki qasd ham, ko‘pincha bevosita ehtiyotsizlik ham mavjud emas.

Sun’iy intellekt bilan bog‘liq jinoyatlarni nazariy jihatdan tushunish uchun ularning jinoyat tarkibining to‘rt unsuriga ta’sirini alohida ko‘rib chiqish lozim. Bu unsurlar — obyekt, obyektiv tomon, subyekt va subyektiv tomon — an’anaviy jinoyat huquqining tayanch konstruksiyasini tashkil etadi.

Jinoyatning obyekti, ya’ni qo‘l urilayotgan ijtimoiy munosabatlar, sun’iy intellekt sharoitida sezilarli darajada kengayadi. An’anaviy obyektlar — inson hayoti, sog‘lig‘i va mulki — saqlanib qolgan holda, ularga axborot xavfsizligi, raqamli infratuzilma barqarorligi, shaxsiy ma’lumotlarning daxlsizligi va hatto jamiyatning axborot makoniga bo‘lgan ishonchi kabi yangi obyektlar qo‘shiladi. Shu sababli ayrim mualliflar sun’iy intellekt bilan bog‘liq jinoyatlarning ko‘pobyektli tabiatga ega ekanligini ta’kidlaydi.

Obyektiv tomon, ya’ni qilmishning tashqi ko‘rinishi, ham o‘zgaradi. An’anaviy jinoyatda qilmish, oqibat va ular o‘rtasidagi sababiy bog‘lanish nisbatan oson aniqlanadi. Sun’iy intellekt sharoitida esa qilmish ko‘pincha bevosita inson harakati emas, balki algoritmik jarayon shaklini oladi, oqibat esa ancha vaqt o‘tib yuzaga kelishi mumkin. Eng katta qiyinchilik sababiy bog‘lanishni isbotlashda: zarar inson xatosi, dasturiy nuqson, o‘rgatuvchi ma’lumotlardagi xatolik yoki tizimning mustaqil o‘rganishi natijasida yuzaga kelganini ajratish murakkab vazifaga aylanadi.

Subyekt masalasi sohaning eng nozik nuqtasi hisoblanadi. Amaldagi jinoyat huquqi faqat aqli raso, belgilangan yoshga yetgan jismoniy shaxsni jinoyat subyekti deb tan oladi. Sun’iy intellekt, garchi qaror qabul qilsa-da, huquqiy ma’noda subyekt bo‘la olmaydi. Shu sababli javobgarlik tizimni yaratuvchi, joriy etuvchi yoki ishlatuvchi inson zimmasiga yuklanishi kerak, biroq aniq aybdorni belgilash, ayniqsa avtonom tizimlar ishtirokida, jiddiy nazariy muammoga aylanadi.

Nihoyat, subyektiv tomon, ya’ni ayb masalasi sun’iy intellekt jinoyatlarida eng murakkab unsurdir. Qasddan foydalanish hollarida ayb aniq belgilanadi. Biroq tizimning avtonom faoliyati natijasidagi zararda na qasd, na ko‘pincha klassik ma’nodagi ehtiyotsizlik mavjud bo‘ladi. Aynan shu bo‘shliqni to‘ldirish maqsadida zamonaviy doktrinada «algoritmik beparvolik» kabi yangi konsepsiyalar ishlab chiqilmoqda; ular aybni mashinada emas, balki uni yaratish va nazorat qilishda ehtiyotkorlik majburiyatini buzgan insonda izlaydi.

Sun’iy intellekt bilan bog‘liq jinoyatlarni huquqiy tartibga solish sohasida jahon hamjamiyati hozircha yagona yondashuvga ega emas. Shunga qaramay, bir nechta umumiy tendensiyalarni ajratib ko‘rsatish mumkin. Yevropa Ittifoqi xavf darajasiga asoslangan yondashuvni — sun’iy intellekt tizimlarini yuzaga keltiradigan xavf darajasiga qarab tartibga solishni — ilgari surmoqda va maxsus

normativ baza shakllantirishga harakat qilmoqda. Bu yondashuv huquqbuzarliklarning oldini olishga, ya'ni profilaktikaga urg'u beradi.

Jinoyat-huquqiy darajada esa ko'pchilik davlatlar ikki yo'ldan birini tanlamoqda. Birinchisi — mavjud jinoyat normalarini sun'iy intellekt ishtirokidagi qilmishlarga moslab kengaytirib talqin qilish. Ikkinchisi — texnologiyaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga oluvchi maxsus jinoyat normalarini ishlab chiqish, masalan, deepfake yordamida firibgarlik yoki avtonom tizimlarni ataylab buzish uchun alohida tarkiblar belgilash. Shuningdek, kibersohadagi jinoyatlar bo'yicha xalqaro hamkorlik mexanizmlari, jumladan Budapesht konvensiyasi asosidagi tartiblar, sun'iy intellekt jinoyatlariga ham tatbiq etilmoqda.

O'zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyot va sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida belgilangan. Bu jarayon muqarrar ravishda yangi xavf-xatarlarni ham keltirib chiqaradi, shu bois jinoyat qonunchiligini oldindan tayyorlash zarurati tug'iladi. Amaldagi qonunchilik kompyuter axboroti sohasidagi jinoyatlar uchun ma'lum normalarni nazarda tutgan bo'lsa-da, sun'iy intellektning o'ziga xos avtonom tabiatini to'liq qamrab olmaydi.

Nazariy jihatdan, milliy huquq tizimi uchun bir nechta yo'nalish istiqbolli ko'rinadi. Avvalo, sun'iy intellekt bilan bog'liq jinoyatlarning yagona tushunchasi va tasnifini ilmiy hamda qonuniy darajada mustahkamlash zarur. So'ngra, javobgarlikni har doim inson subyektlari zimmasida saqlab qolgan holda, ehtiyotkorlik va nazorat majburiyatlarini aniq belgilab beruvchi normalarni ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Bundan tashqari, jinoyatlarni ochish va dalil to'plash bo'yicha protsessual mexanizmlarni raqamli sharoitga moslashtirish, mutaxassis-ekspertlar institutini rivojlantirish va xalqaro hamkorlikni kuchaytirish talab etiladi.

Xulosa

Sun'iy intellekt bilan bog'liq jinoyatlar zamonaviy jinoyat huquqi oldida turgan eng jiddiy nazariy va amaliy muammolardan biridir. O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, bunday jinoyatlar o'zining mustaqillik darajasi, texnologik murakkabligi, transmilliyligi va yuqori potensial zarari bilan an'anaviy jinoyatlardan farq qiladi. Ularni sun'iy intellektning roliga ko'ra — quroli, obyekti yoki avtonom zarar manbai sifatida — tasniflash mazkur sohani tizimli tushunishning samarali nazariy asosini taqdim etadi.

Jinoyat tarkibi unsurlarining tahlili shuni tasdiqlaydiki, eng katta qiyinchilik subyekt va subyektiv tomon bilan bog'liq, chunki mashina huquqiy subyekt ham, aybning tashuvchisi ham bo'la olmaydi. Shu sababli javobgarlik har doim uni yaratuvchi va ishlatuvchi inson zimmasida qolishi, ayb esa insonning ehtiyotkorlik majburiyatini buzishi orqali aniqlanishi lozim.

Yakuniy xulosa sifatida ta'kidlash mumkinki, raqamli davr jinoyat huquqini tubdan rad etishni emas, balki uning klassik tamoyillarini yangi texnologik voqelikka moslashtirishni talab qiladi. Milliy qonunchilikda sun'iy intellekt bilan bog'liq jinoyatlarning tushunchasini, tasnifini va javobgarlik asoslarini ilmiy jihatdan asoslangan tarzda mustahkamlash — huquq fanining navbatdagi muhim vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hallevy G. When Robots Kill: Artificial Intelligence under Criminal Law. — Boston: Northeastern University Press, 2013. — 264 p.
2. Calo R. Robotics and the Lessons of Cyberlaw // California Law Review. — 2015. — Vol. 103, No. 3. — P. 513–563.
3. Gless S., Silverman E., Weigend T. If Robots Cause Harm, Who Is to Blame? Self-Driving Cars and Criminal Liability // New Criminal Law Review. — 2016. — Vol. 19, No. 3. — P. 412–436.
4. King T. C., Aggarwal N., Taddeo M., Floridi L. Artificial Intelligence Crime: An Interdisciplinary Analysis of Foreseeable Threats and Solutions // Science and Engineering Ethics. — 2020. — Vol. 26, No. 1. — P. 89–120.
5. Abbott R. The Reasonable Robot: Artificial Intelligence and the Law. — Cambridge: Cambridge University Press, 2020. — 312 p.
6. Chesney R., Citron D. Deep Fakes: A Looming Challenge for Privacy, Democracy, and National Security // California Law Review. — 2019. — Vol. 107, No. 6. — P. 1753–1820.

7. Matthias A. The Responsibility Gap: Ascribing Responsibility for the Actions of Learning Automata // Ethics and Information Technology. — 2004. — Vol. 6, No. 3. — P. 175–183.
8. Council of Europe. Convention on Cybercrime (Budapest Convention), ETS No. 185. — Budapest, 2001.
9. European Parliament Resolution of 16 February 2017 with Recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)). — Brussels, 2017.
10. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. — Toshkent: Adolat, 2024.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori. — Toshkent, 2024.